
Pranavopanishad 2

प्रणवोपनिषत् २

Document Information

Text title : praNavopaniShat 2

File name : praNavopaniShat2.itx

Category : upanishhat, vedanta, deities_misc

Location : doc_upanishhat

Proofread by : Sunder Hattangadi

Description-comments : aprakAshitA upaniShadaH

Latest update : October 18, 2017

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

September 17, 2023

sanskritdocuments.org

प्रणवोपनिषत् २

ब्रह्म ह वै ब्रह्माणं पुष्करे पुष्करे ससृजे । स खलु ब्रह्मा
सृष्टिश्चिन्तामापेदे । केनाहमेकेनाक्षरेण सर्वाश्च कामान्
सर्वाश्च लोकान् सर्वाश्च देवान् सर्वाश्च वेदान् सर्वाश्च
यज्ञान् सर्वाश्च शब्दान् सर्वाश्च व्युष्टीः सर्वाणि च
भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति । स ब्रह्मचर्यमचरत् ।
स ओमित्येतदक्षरमपश्यत् । विवर्णं चतुर्मात्रं सर्वव्यापि
सर्वविभ्वयातयामब्रह्म ब्राह्मीं व्याहृतिं ब्रह्मदैवतं तथा
सर्वाश्च कामान् सर्वाश्च लोकान् सर्वाश्च देवान् सर्वाश्च
वेदान् सर्वाश्च यज्ञान् सर्वाश्च शब्दान् सर्वाश्च
व्युष्टीः सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यन्वभवत् ।
तस्य प्रथमेन वर्णेनापस्त्रेहश्चान्वभवत् । तस्य
द्वितीयेन वर्णेन तेजो ज्योतीष्यन्वभवत् । तस्य प्रथमया
स्वरमात्रया पृथिवीमग्निमोषधिवनस्पतीनृग्वेदं भूरिति
व्याहृतिर्गायत्रं छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं
वसन्तमृतुं वाचमध्यात्मं जिह्वां रसमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ।
तस्य द्वितीयया स्वरमात्रयान्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं भुव इति
व्याहृतिं त्रैष्टुभं छन्दः पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिशं
ग्रीष्ममृतुं प्राणमध्यात्मं नासिके गन्धघ्राणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ।
तस्य तृतीयया स्वरमात्रया दिवमादित्यं सामवेदं स्वरितिव्याहृतिं
जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोमभुदीचीं दिशं वर्षर्तुं
ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषी दर्शनमितीन्द्रियण्यन्वभवत् ।
तस्य वकारमात्रया यश्चन्द्रमसमथर्ववेदं नक्षत्राण्योमिति
स्वमात्मानं जनदित्यङ्गिरसामानुष्टुभं छन्दः एकविंशं
स्तोमं दक्षिणां दिशं शरदमृतुं मनोऽध्यात्मं ज्ञानं
ज्ञेयमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् । तस्य मकारश्रुत्येतिहासपुराणं

वाकोवाक्यगाथानाराशंसीरुपनिषदोनुशासमानानामिति
 वृधत्करद्रुहन्महत्तच्छमोमिति व्याहृतीः
 स्वरशम्यनानातन्त्रीस्वरनृत्यगीतवादित्राण्यन्वभवच्चैत्ररथं
 दैवतं वैद्युतं ज्योतिर्बाहृतं छन्दस्तृणवत्तयस्त्रिंशस्तोमौ
 ध्रुवामूर्ध्वा दिशं हेमन्तशिशिरावृतू श्रोत्रमध्यात्मं
 शब्दश्रवणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् । सैषैकाक्षर
 ऋग्ब्रह्मणस्तपसोऽग्रे प्रादुर्बभूव । ब्रह्म वेदस्याथर्वणं
 शुक्रमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवुः । स तु खलु मन्त्राणां तपसा
 शुश्रूषानध्यायाध्यनेन यदूनं च वरिष्ठं च यातयामं
 च करोति । तथाप्यथर्वणं तेजसा प्रत्याप्याययेन्मन्त्राश्च
 मामभिमुखीभवेयुर्गर्भा इव मातरमभिजिघांसुः
 परस्तादोङ्कारप्रयुक्तयैतयैव तदृचा प्रत्याप्याययेदेष
 यज्ञस्य पुरस्ताद्युज्यत एषा पश्चात् सर्वत एतया यज्ञस्तपते
 तदप्येतदृचोक्तं “या पुरस्ताद्युञ्जत ऋचोऽक्षरे
 परमे व्योमन्निति” । तदेतदक्षरं ब्राह्मणो यं काममिच्छेत्
 त्रिरात्रोपोषितः प्राङ्मुखो वाग्यतो बर्हिष्युपविश्य सहस्रं ऋच
 आवर्तयेत् सिध्यन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥
 वसोर्द्वाराणामिन्द्रनगरं तदसुराः पर्यवारयन्त । ते देवा भीता
 आसन् । क इमानसुरान् हनिष्यतीति । तमोङ्कारं ब्रह्मणः पुत्रं
 ज्येष्ठं ददृशुस्ते तमब्रुवन् । भवता मुख्येनेमानसुरान् जयेमेति ।
 स होवाच किं मे प्रतीवाहो भविष्यतीति । वरं वृणीष्वेति ।
 वृण इति । स वरमवृणीत । “न मामनीरयित्वा ब्राह्मणा
 ब्रह्म वदेयुर्यदि वदेयुरब्रह्म तत्स्यात्” इति । तथेति ते देवा
 देवयजनस्योत्तरार्धेऽरैः संयत्ता आसंस्तानोङ्कारेणाग्नीध्रीया
 देवा असुरान् पराभावयन्त । तद्यत्पराभावयन्त तस्मादोङ्कारः
 पूर्वमुच्चार्यते । यो ह वा एतमोङ्कारं न वेदावश्यः स्यादित्यथ य
 एवं वेद ब्रह्मवशः स्यादिति तस्मादोङ्कार ऋग्भवति यजुषि यजुः
 साम्नि साम सूत्रे सूत्रं ब्राह्मणे ब्राह्मणं श्लोके श्लोकः प्रणवे प्रणव
 इति ब्राह्मणम् ॥

ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं
 किं लिङ्गं किं च वचनं का विभक्तिः कः प्रत्ययः कः स्वरः

उपसर्गो निपातः किं वै व्याकरणं को विकारः को विकारी कतिमात्रः
कतिवर्णः कत्यक्षरः कतिपदः कः संयोगः किं स्थानानुप्रदानकरणं
शिक्षकाः किमुच्चारयन्ति किं छन्दः को वर्ण इति पूर्वं प्रश्नाः ।
अथोत्तरे मन्त्राः । कल्पो ब्राह्मणं ऋग् यजुः साम । कस्माद्ब्रह्मवादिन
ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति । किं दैवतं किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं
स्थानं का प्रकृतिः किमध्यात्ममिति षड्विंशत्प्रश्नाः पूर्वोत्तराणां
त्रयो वर्गा द्वादश एकाशतैरोङ्कारं व्याख्यास्यामः ॥

इन्द्रः प्रजापतिमपृच्छत् भगवन्नभ्यस्तूय पृच्छामीति । पृच्छ
वत्सेत्यब्रवीत् । किमयमोङ्कारः कस्य पुत्रः किं चैतच्छन्दः किं
चैतद्वर्णः किं चैतद्ब्रह्मा ब्रह्म सम्पद्यते । तस्माद्वैतमोङ्कारं
पूर्वमालोभस्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे त्रैस्वर्योदात्त
एकाक्षर ओङ्कारो यजुर्वेदे दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षर ओङ्कारः सामवेदे
ह्रस्वोदात्त एकाक्षरः उकारोऽथर्ववेदेऽनुदात्तोदात्तद्विपद अ उ
इत्यर्धचतस्रो मात्रा मकारे व्यञ्जनमित्याहुः । या सा प्रथमा
मात्रा ब्रह्मदैवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स
गच्छेद्ब्राह्मं पदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदैवत्या कृष्णा
वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम् । या सा
तृतीया मात्रा ईशानदैवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं
स गच्छेदैशानं पदम् । या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्वदैवत्या
व्यक्तीभूता स्वं विचरति शुद्धस्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां
ध्यायते नित्यं स गच्छेत् पदमनामकम् । ओङ्कारस्योत्पत्तिं विप्रो
यो न जानाति तत्पुनरुपनयनं तस्माद्ब्राह्मणवचनमादत्तव्यम् ।
यथा लातव्यो गोत्रो ब्राह्मणः । पुत्रो गायत्रं छन्दः शुक्लो वर्णः ।
पुंसो वत्सो रुद्रो देवता । ओङ्कारो वेदानां उत्तरोपनिषदं
व्याख्यास्यामः । को धातुरित्याप्तेर्धातुरवतिमप्येक ।
रूपसामान्याद्यर्थसामान्यान्यन्यदीयस्तस्मादापेरोङ्कारः
सर्वमाप्नोतीत्यर्थः । कृदन्तमर्थवत्प्रातिपदिकमदर्शनं
प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते । निपातेषु चैनं वैयाकरणा उक्षत्तं
समामनन्ति । तदव्ययीभूतमन्वर्थवाची शब्दो न व्येति कदाचनेति ।
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च
सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

को विकारी च्यवते प्रकारणमाप्नोतिराकारपकारौ विकार्यौ आदितः
ओकारो विक्रियते । द्वितीयो मकार एवं द्विवर्ण एकाक्षर ओमित्योङ्कारो
निर्वृत्तः । कतिमात्र इत्यादेस्तिस्त्रो मात्राः अभ्याधाने हि प्लवते ।
मकारश्चतुर्थी किं स्थानमित्युभावोद्यौ स्थानमाधानकरणी च
द्विःस्थानं सन्ध्यक्षरमवर्णलेशः कण्ठ्यो यथोक्तशेषः पूर्वो
विवृत्तकरणस्थितश्च द्वितीयः स्पृष्टकरणस्थितश्च । नायं
योगे विद्युत आख्यातोपसर्गानुदात्तः स्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च
सञ्चिन्नाध्यायिन आचार्याः पूर्वे बभूवुः । श्रवणादेवं प्रतिपद्यन्ते ।
न कारणं प्रयच्छन्त्यथापरपक्षीयाणां कविः पञ्चालचण्डः
परिपृच्छको बभूवांबुः पृथगुद्गीथदोषान् भवन्तो ब्रुवन्त्विति ।
तद्वाच्युपलक्षयेत् वर्णाक्षरपदाङ्कशो विभक्त्यामृषिनिषेवितामिति
वाचं स्तुवन्ति । तस्मात् कारणं ब्रूमो वर्णानामयमिदं भविष्यतीति
षडङ्गविदस्तत्तयाधीमहि । किं छन्द इति । गायत्रं हि छन्दो
गायत्री देवानामेकाक्षरा श्वेतवर्णा च व्याख्याता । द्वौ द्वादशकौ
वर्गावेतद्वै व्याकरणं धात्वर्थवचनं शैक्षं छन्दो वचनं
चाथोत्तरौ द्वौ द्वादशकौ वर्गौ वेदरहसिकी (?) व्याख्याता
मन्त्रकल्पो ब्राह्मणमृग्यजुःसामाथर्वाण्येषा व्याहृतिश्चतुर्णां
वेदानामानुपूर्व्येण । ओं भूर्भुवस्सुवरिति व्याहृतयः ॥

असमीक्ष्य प्रवल्हितानि श्रूयन्ते द्वापरादावृषीणामेकदेशो
दोषयतीह चिन्तामापेदे । त्रिभिः सोमः पातव्यः समाप्तमिव
भवति । तस्माद्ग्यजुस्सामान्यपक्रान्ततेजांस्यासंस्तत्र महर्षयः
परिदेवयाञ्चक्रिर । महच्छोकभयं प्राप्ताः स्मो न चैतसर्वैः
समभिहितं ते वयं भगवन्तमेवोपधावाम । सर्वेषामेव शर्म
भवानिति । ते तथेत्युक्त्वा तूष्णीमतिष्ठन्नानुपसन्नेभ्य
इत्युपोपसीदामेति नीचैर्बभूवुः । स एभ्य उपनीय
प्रोवाच । मामिकामेव व्याहृतिमादितः कृणुध्वमित्येवं
मामका अधीयन्ते । नर्त्ते भृगवङ्गिरोविद्भ्यः सोमः
पातव्य ऋत्विजः पराभवन्ति । यजमानो रजसापध्वस्यति
श्रुतिश्चापध्वस्तापतिष्ठतीत्येवमेवोत्तरोत्तराद्योगाल्लोकं
तोकं प्रशाध्वमित्येवं प्रतापो न पराभविष्यतीति । तथाह
भगवन्निति प्रतिपेदिरे आप्याययंस्ते तथा वीतशोकभया बभूवुः ।

तस्माद्ब्रह्मवादिन ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति ॥

किं दैवतमित्युचामग्निर्देवतं तदेव ज्योतिर्गायत्रं छन्दः
पृथिवी स्थानं “अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्वजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ।” इत्येवमादिं कृत्वा ऋग्वेदमधीयते ।
यजुषां वायुर्देवतं तदेव ज्योतिस्त्रैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं
स्थानं “इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे” इत्येवमादिं कृत्वा
यजुर्वेदमधीयते । साम्नादित्यो दैवतं तदेव ज्योतिर्जागतं छन्दो
द्यौः स्थानं “अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहोता
सत्सि बर्हिषि ।” इत्येवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते ।
अथर्वणां चन्द्रमा दैवतं तदेव ज्योतिः सर्वाणि छन्दांस्यापः
स्थानं “शन्नो देवीरभिष्टये” इत्येवमादिं कृत्वा
अथर्ववेदमधीयते । अद्भ्यः स्थावरजङ्गमो भूतग्रामः सम्भवति ।
तस्मात् सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयं अन्तरैते
त्रयो वेदा भृगूनङ्गिरसः श्रिता इत्यविति प्रकृतिरपामोङ्कारेण
चैतस्माद्वासः ॥

इति प्रणवोपनिषत् (२) समाप्ता ।

Proofread by Sunder Hattangadi

Pranavopaniśhad 2

pdf was typeset on September 17, 2023

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

